Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : **www.shisrrj.com**
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

स्मार्तानुष्ठानकर्तृणां परिचयास्तेषामनुष्ठानपद्धतयश्च

जसवन्त सिंहः
अनुसन्धाता, श्री लालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय, नईदिल्ली।

Article Info

Article History
Received : 03 March 2024
Published : 16 March 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 32-37

शोधसारांशः– ब्राह्मणग्रन्थेषु च उक्तं यत् 'अग्निर्वै देवानां मुखम्' सर्वदेवानां मुखं वह्निः। यतः अग्नौ स्थापितानि वस्तूनि, भौतिकविज्ञानानुसारं ते कदापि न नश्यन्ति अपितु परिणमन्ति।सूक्ष्मत्वेन ते कोटिगुणाधिकाः प्रबलाः भवन्ति। लघु अन्तरिक्षजगति प्रसारणेन अन्तरिक्षे स्वर्गे च प्रचलितं वातावरणं अपि परिवर्तयितुं शक्यते। अत एव यजुर्वेदस्य 23 अध्याये 62 अध्याये**"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"** इति मन्त्रे उक्तम्। यथा– यदि कतिपयानि शर्कराकणिकाः अग्नौ क्षिप्यन्ते तदा घातकरोगस्य कारणं कुर्वन्तः जीवाणुः टीवी नष्टः भवति। तथाजायफलशर्करा लवङ्गं च मिश्रयित्वा यज्ञे प्रयुक्तम्। यदि गच्छसि तर्हि मशकस्य प्रकोपमपि समाप्तं भवति।

मुख्यशब्दः–स्मार्तानुष्ठानकर्तृणाम्, महायज्ञम्, वैदिकः, परलोकः, प्राणः।

वैदिकैः ऋर्षिभिः मनुष्याणां हिताय प्रतिदिनं प्रतिक्षणं च पञ्च महायज्ञं विहितम्। ते पञ्च यज्ञाः सन्ति–ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः, भूतयज्ञः, नृयज्ञः च। एतेषु पञ्चसु महायज्ञेषु यस्य यज्ञस्य स्वकीया विशेषा भूमिका अस्ति सः 'देवयज्ञः' अस्ति। एतत् हवनम् अग्निहोत्रं वा इति अपि उच्यते।

"यदग्नौ हुयते स देवयज्ञः"

अस्याः परिभाषया अग्नौ क्रियमाणः हवनः देवयज्ञः इति उच्यते। समिधाभ्योऽग्निं हवनकुण्डे प्रज्वलयित्वा वेदमन्त्रैः सह गन्धौषधमिष्टान्नानि दत्त्वा यज्ञैः यज्ञः क्रियते।यज्ञः भारतीयसंस्कृतेः प्राणः इत्यपि उच्यते। यदा कस्यचित् मानवस्य मातागर्भे स्थित्वा एव सः परितः यज्ञस्य वातावरणं अनुभवति, अस्य यज्ञस्य कारणात् चपरिवेशे जन्म लभते। यज्ञे एव सम्पूर्णं जीवनं यापयन् सः अन्ततः यज्ञे एव स्वजीवनयात्रायाः समाप्तिम्

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)

करोति।एवं कृत्वा परलोकस्य भोगान् भुङ्क्ते। दैनन्दिनजीवने अग्निहोत्रं, पंचमहायज्ञं, षोडश–संस्कार इत्यादयः कर्तव्याः भवन्ति।अनेकाः श्रौतयज्ञाः कर्तव्याः सन्ति, परन्तु शास्त्रकारैः अपि उक्तं यत् सम्पूर्णं जीवनं कर्तव्यम् इति। उक्तमपि यत्–

"पुरुषो वाव यज्ञः"[1]

यदि वयं व्यापकरूपेण यज्ञस्य महत्त्वं अवगच्छामः तर्हि प्रत्येकस्य मानवस्य जीवनस्य परमं लक्ष्यं मोक्षस्य प्राप्तिः तस्य च साधकाः वैदिकनित्यकर्म पंचमहायज्ञश्च। एतत् तथ्यं सर्वैः शास्त्रैः ऋषिभिः च सर्वसम्मत्या स्वीकृतम्। जीवनस्य च अनुभवंपरीक्ष्य एतत् निष्कर्षं कृत्वा मानवस्य, समाजस्य राष्ट्रस्य च कृते किं कर्तुं शक्यते ?एतत् तथ्यं स्पष्टीकृत्य मैत्रायणी उपनिषद्–

"अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"[2]

'यज्ञ' इति शब्दः 'यज्' इति मूले 'नङ्' प्रत्ययात् निष्पन्नः यस्य अर्थः ईश्वरस्य पूजा, संगतिः, दानं च भवति।[3] यस्मिन् कर्मे ईश्वरपूजनं, यजमानस्य देवैः सह सङ्गतिः, दानं च यज्ञः इति कथ्यते। दानस्य अर्थः प्रक्षेपः एव, तत् केवलं विधिना एव भवति।[4] यदि 'दान' शब्दे विहिताग्नौ हविष्यप्रवेशः न भवति तर्हि यज्ञः न भविष्यति। अग्नौ न तु अन्यत्र हविष्यार्पणं न यज्ञ इति अर्थः, यतो हविष्यार्पणस्य वैधः आधारः अन्यत्र न लभ्यते। इदम् अङ्गीकृतम् अपि तर्हि कचरे तिलयमादिकं क्षेपणं च दानं यज्ञस्य व्यञ्जनं च स्यात्, किन्तु न तथा। सामान्यतः यज्ञस्य अर्थः–यत्र नैवेद्यं यत्र वा देवानां यज्ञः क्रियते।[5]

यज्ञसंस्थायाः महत्त्वं वेदेषु धर्मग्रन्थेषु च अतीव उत्तमतया व्याख्यातम् अस्ति। अथर्ववेदानुसारं यज्ञं न करोति तस्य वैभवं क्षीणं भवति।[6] भगवद्गीतायां यज्ञं दानं तपः च शुद्धिकरणं च घोषितम् अस्ति।[7] यज्ञं कृत्वा गणः मलं त्यजति इत्यर्थः। यज्ञं विहाय अन्ये कर्माणि बन्धनानि मन्यन्ते।[8] मोक्षोन्मुखः प्रथमं ऋणमुक्तः भवेत्। ऋषिऋणः, देवऋणः, पितृऋणः च ऋणत्रयस्य अधीनाः आगच्छन्ति। ऋषिऋणमुक्तिं कर्तुं ब्रह्मचर्यपदपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं स्थातव्यं तथा ईश्वरऋणमुक्तिं कर्तुं यज्ञुष्ठानम् आवश्यकम्। पितृऋणमुक्तये गृहस्थाश्रमं प्रविश्य पुत्रं जनयेत् इति अपेक्षितम्। एवं प्रकारेण यज्ञस्य महत्त्वं बहुधा दृश्यते। यदि वयं यज्ञविभागस्य विषये वदामः तर्हि यज्ञविभागः स्वयमेव अतीव कठिनः कार्यः अस्ति।परन्तु अद्यापि केषुचित् ग्रन्थेषु यज्ञविभागः संस्थाः च उक्ताः सन्ति। एतत् अवगच्छामःप्रयासं कुर्मः–

'गोपथब्राह्मण' इत्यत्र यज्ञस्य त्रीणि संस्थानि सामान्यतः स्वीकृतानि आसन्– (1) पाकयज्ञसंस्था (2) हविर्यज्ञसंस्था (3) सोमयज्ञसंस्था।

"सप्तसुत्याः सप्तपाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशति"[9]

1. पाकयज्ञसंस्था– अस्याः संस्थायाः अन्तर्गतं सप्त यज्ञाः गण्यन्ते। यथा–

औपासन होमः वैश्वदेवः

पार्वणः अष्टकाश्राद्धः

मासिकश्राद्धः श्रवणाकर्म

शूलगावः

2. हविर्यज्ञसंस्था— अस्याः संस्थायाः अन्तर्गतं केवलं सप्तयज्ञाः एव स्थापिताः आसन्।

अग्न्याधानम् अग्निहोत्रम्

दर्शपूर्णमासः निरुढ़ पशुबन्धः

आग्रायण चातुर्मासः

सौत्रामणि

3. सोमयज्ञसंस्था— अस्मिन् संस्थायां अपि सप्तविधाः यज्ञाः क्रियन्ते। यथा— .

अनिग्नष्टोमम् अत्याग्निष्टोमम्

उक्थ्य षोडशी

वाजपेय आप्तोर्याम

अतिरात्र

एवं 7+7+7=21 प्रकाराः यज्ञाः क्रियन्ते। एते 21 प्रकाराःयज्ञः स्मार्तश्रौत इति संस्थाद्वये विभक्ताः आसन्।

1. स्मार्तयज्ञः— स्मार्तयज्ञस्य अन्तर्गते 7 पाकयज्ञाः समाविष्टाः आसन्। एतानि पुण्यानि यज्ञानि स्मृतौ गृहसूत्रेषु च प्रकीर्तितानि आसन्। एतेषु यज्ञेषु पक्वानि धान्यानि यज्यन्ते।

2. श्रौतयज्ञः— यदि श्रौतयज्ञस्य विषये वदामः तर्हि सप्तहविर्ययज्ञश्च सप्तसोमयज्ञश्च पालिताः, एतेषां यज्ञानां श्रौतसूत्रेषु मुख्यतया अस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। क्षीर–तण्डुल–यव–आदीनि द्रव्याणि हवियज्ञे यज्ञरूपेण समर्प्यन्ते।सोमयज्ञेषु विशेषतः पशुद्रव्यैः सह सोमरसोऽपि समर्प्यन्ते। अन्ययज्ञविभागात् पूर्वं वयं ज्ञातुं प्रयतेमगोपथब्राह्मणे यज्ञविभागः किम् इति पश्यामः।अस्मिन् विभागे सर्वे यज्ञाः समाविष्टाः सन्ति। एतत् विचारणीयम्, यतः यदि वयं गोपथब्राह्मणं मन्यामहेतेन कृतमिदं विभागं सर्वयज्ञविभागं मन्यामहे।अथवा लोके घटमानाः सर्वे यज्ञाः अस्मिन् विभागे एव सन्ति इति कल्पयामः।यदि ते मिश्रिताः भवन्ति तर्हि महती दुविधा उत्पद्यते।एवं प्रकारेण जगति केवलं 21 प्रकाराः यज्ञाः एव कर्तव्याः भविष्यन्ति।यत्र यज्ञः अस्मात् बहु अधिकः। यत् गणयितुं न सम्भवति।

वस्तुतः गृहसूत्रेषु सप्तपाकयज्ञानां विहाय अन्ये बहवः पाकयज्ञाः उल्लिखिताः सन्ति। हविर्यज्ञानां सोमयज्ञानां च श्रौतस्य बहुरूपाः सन्ति। अस्य आधारेण अस्माभिः विश्वासः कर्तव्यः यत् यज्ञाःसंख्या 21 इत्यस्मात् बहु अधिका अस्ति।एतत् तथ्यं सिद्धयितुं वयं स्वामी दयानन्दसरस्वती इत्यस्य एतत् वचनं गृह्णामः– यत्र–यत्र दयानन्दसरस्वती यज्ञस्य उल्लेखं कृतवान् तेन तत्र **"अग्निहोत्रादारभ्याश्वमेधपर्यन्ताः"**[10] इत्थमुक्तम्। यज्ञसंख्यां तेन कुत्रापि न उक्तम्।परन्तु गोपथब्राह्मणस्य अस्य विभागस्य नूतनदृष्टिकोणेन पश्यामः। ते स्वविभागे प्रचलितानि मूलयज्ञानि एव गृहीतवन्तः। अन्येषां यज्ञानाम् भिन्नाः प्रकाराः वा शाखाः वा भवन्ति। एवं प्रकारेण वयं स्पष्टतया वक्तुं शक्नुमः यत् स्मृतयः च गृहसूत्रेषु यज्ञोक्ताः 'स्मार्तयज्ञः' इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रेषु चआगताः यज्ञाः श्रौतयज्ञवर्गे स्थापयितुं शक्यन्ते।

यतः श्रौतयज्ञानां संख्या स्मार्तयाज्ञानाम् अपेक्षया बहु अधिका अस्ति तथा च अस्य अधिकाधिकं प्रचलनस्य कारणात् अद्य वयम् अधिकतया श्रौतयज्ञं स्मरामः। अत एव सामान्यतः सर्वे यज्ञाः श्रौत उच्यन्ते।

"श्रौतस्मार्तानां त्रयो विभागः"

अन्यत्र श्रौत–स्मार्तयज्ञौ नित्य–नैमित्यक–काम्यश्च यज्ञेषु विभक्तः अस्ति।

1. दैनिकयज्ञः– याज्ञिकानाम् अनुसारं नित्यं यज्ञं फलस्य अपेक्षां विना एव क्रियते। अतो न तेषां लौकिकं परिणामः। नित्यं यज्ञःनिःस्वार्थभावेन अर्थात् प्रज्ञाना स्वकर्तव्यं कुर्यात् तेषां परिणामःआत्मशुद्धिद्वारा मोक्षप्राप्तेः विश्वासः कर्तुं शक्यते।

अग्निहोत्रतः सोमयज्ञपर्यन्तं सर्वे श्रौतयज्ञाः नित्ययज्ञवर्गे सन्ति। महाभारते च उक्तम्– .

"दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमतः।
चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्मः सनातनः।"[11]

2. नैमित्तिकयज्ञः – अयं यज्ञः भूकम्पाय, अतिवृष्ट्यै, अनावृष्ट्यै, गृहदाहायादयश्च परिहाराय क्रियन्ते।

3. काम्ययज्ञम्– लौकिकं फलप्राप्त्यर्थं यज्ञमिदं क्रियते। अत एव एते काम्ययज्ञाः उच्यन्ते। यतः कामना अनेकाः सन्ति। अत एव श्रौतसूत्रं ब्राह्मणग्रन्थं गृहसूत्रं धर्मसूत्रम् आदयः बहवः काम्ययज्ञाः कृताः सन्ति। यथा–'पुत्रेष्टि' इत्यादि।सर्वेषां यज्ञविधिविवरणदृष्ट्या ते द्विविधाः–प्रकृतिः विकृतिश्च।

1. प्रकृतियागः– 'समग्राङ्गोपदेशः प्रकृति' अर्थात् सर्वाङ्गविश्लेषणं प्रकृति याग इत्युच्यते।

2. विकृतियागः– प्रकृतियागे प्रयुक्तविधिनां अतिरिक्तंयत्र केवलं कर्मविवरणं दीयते। विकृति याग इत्युच्यते।

विभिन्नेग्रन्थेषु, शास्त्रेषु इत्यादिषु लेखकैः च यज्ञस्य महत्त्वस्य चर्चा कृता अस्ति। आचार्य सायणः कथयति यत्–देवविशेषस्य कृतेअग्नौ हव्यपदार्थानां त्याग एव यज्ञ उच्यते।

"उद्दिश्यं देवतां द्रव्य त्यागो यागोऽभिध्यते"[12]

2. मत्स्यपुराणम्–मत्स्यपुराणे यज्ञलक्षणं तस्यांगमाधारं विचार्य एतत् कृतम् अस्ति। मत्स्यपुराणमते देवहविऋक्सामयजुषाणां च मन्त्राणामेव ऋत्विजां दक्षिणानां संयोग यस्मिन् कर्मणि भवति सः यज्ञः उच्यते।

"देवतानां देयहविषां ऋक् साम यजुषां तथा।

ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञः उच्यते।।"[13]

3. सत्यार्थ प्रकाशः– यज्ञ उच्यते यस्मिन् विद्वांसः सम्मानिताः भवन्ति,समुचितशिल्पज्ञानादिसद्गुणदानं भवेत् तथा चअग्निहोत्रादि ये वायुवृष्टिजलं औषधं च शुद्धयन्तिजीवानां सुखं आनेतुं।

4. यास्काचार्य–**"यज्ञ कस्मात्? प्रख्यातं यजति कर्मेति नैरुक्ताः"[14]**

निघन्टौ वेनाध्वरामेधासवनंहोत्रेष्टिदेवताविष्णुप्रजापतिधर्मादयऽनेकाः यज्ञस्यार्थाः सन्ति।

5. मनु– आलस्यविहीनः वेदोक्तानि कर्म यथाशक्ति करोति सः परमगति मोक्षं प्राप्नोति।

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यातन्द्रितः तद्धि।

कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्।।"[15]

अतः यज्ञः द्विविधः– श्रौतस्मार्तश्च। श्रुतिप्रतिपादिताः यज्ञाः श्रौतयज्ञाः स्मृत्या कृताः यज्ञाः स्मार्तयज्ञाः इति उच्यन्ते। श्रौतयज्ञे केवलं श्रुति–आधारित–मन्त्राणां प्रयोगः भवति तथा च स्मार्तयज्ञे वैदिक–पौराणिक–तान्त्रिक–मन्त्राणां प्रयोगः भवति। अनेकविधयज्ञवर्णनं वेदेषु प्राप्यते। परन्तु तेषु केवलं पञ्च यज्ञाः एव महत्त्वपूर्णाः मन्यन्ते– 1. अग्निहोत्रम्, 2. दर्शपूर्णमासौ, 3. चतुर्मास्यानि, 4. पशुयागः, 5. सोमायज्ञः, एते पञ्च प्रकाराः यज्ञाः इति उक्ताः, एषा श्रुतिः प्रस्ताविता अस्ति। श्रौतयज्ञस्य महती महिमा वेदेषु प्रकीर्तिता। श्रौतयज्ञाः उत्तमाः कर्माणि इति उक्ताः सन्ति।

अस्मात् पूर्वं यज्ञानां विभागं शास्त्रीयरूपं च कथयित्वा। अधुना यज्ञः किमर्थम् इति प्रश्नः उत्थापयितुं स्वाभाविकः। आधुनिकयुगस्य परिवर्तनशीलपरिस्थितौ तस्य उपयोगिता, आवश्यकता च किम् ? प्रायः जनानां तादृशाः संशयाः भवन्ति। तथापि प्रत्येकं कार्यं कर्तुं पृष्ठतः किञ्चित् प्रयोजनं भवति।बुद्धिहीनाः जनाः एव निरर्थकं कार्यं कुर्वन्ति। अन्ततः घृतवत् महत्वस्तूनाग्नौ दहनस्य किञ्चित् प्रयोजनं भवितुमर्हति। यज्ञः न प्रयोजनम् इति वदामः। यस्मात् कारणात् अस्माकं मनसः परिवेशः शुद्धः भविष्यति, अशान्तिः च गमिष्यति।शरीरं स्वस्थं स्थापयितुं अस्माकं जलं, वायुः, भोजनम् इत्यादीनां आवश्यकता वर्तते। यदि सूर्यः नास्ति तर्हि शीतलता अन्नं औषधं च भवति। न चन्द्रः, न मेघः प्राणप्रदाः, न वर्षा, न अनुकूलवायुस्थितिः, न वृक्षाः, न फलानि पुष्पाणि च तदा अस्माकं जीवनं कथं निरन्तरं भविष्यति ? यज्ञं कृत्वा सर्वे एतानि सिद्धानि भविष्यन्ति।

ब्राह्मणग्रन्थेषु च उक्तं यत् 'अग्निर्वै देवानां मुखम्' सर्वदेवानां मुखं वह्निः। यतः अग्नौ स्थापितानि वस्तूनि, भौतिकविज्ञानानुसारं ते कदापि न नश्यन्ति अपितु परिणमन्ति।सूक्ष्मत्वेन ते कोटिगुणाधिकाः प्रबलाः भवन्ति। लघु अन्तरिक्षजगति प्रसारणेन अन्तरिक्षे स्वर्गे च प्रचलितं वातावरणं अपि परिवर्तयितुं शक्यते। अत एव यजुर्वेदस्य 23 अध्याये 62 अध्याये**"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"** इति मन्त्रे उक्तम्। यथा– यदि कतिपयानि शर्कराकणिकाः अग्नौ क्षिप्यन्ते तदा घातकरोगस्य कारणं कुर्वन्तः जीवाणुः टीवी नष्टः भवति। तथाजायफलशर्करा लवङ्गं च मिश्रयित्वा यज्ञे प्रयुक्तम्। यदि गच्छसि तर्हि मशकस्य प्रकोपमपि समाप्तं भवति।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1.छान्दोग्योपनिषद् 3.16
2.मैत्रायणी 6.36
3.यज्ञदेवपूजासङ्गतिकरणदानेशु।। सिद्धान्त कौमुदी, क्रमांक 3211
यज्ञयाचयतवच्छप्रच्छरक्षोनङ् ।। पा0 अष्टाध्यायी 3.3
4.दान चेह प्रक्षेपः। सच वैधे आधारे हविशष्चेति स्वमावाल्लम्यते। सिद्धान्त कौमुदी क्रमांक 3306
5. पु,इज्यते हविर्दीयतेऽत्र। (इज्यते देवता अत्र इति वा) शतपथ, काण्ड, 4, पृष्ठ 6
6.अयज्ञियो हतवर्चा भवति। अथर्ववेद संहिता– 12.2.3.7
7.यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपष्चैव पावनानि मनीशिणाम् ।। गौकरुणानिधि– 18.5
8.यज्ञार्थात्कर्मणोंऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । गौकरुणानिधि– 3.9
9.गोपथ ब्राह्मण 1.5.25
10.ऋग्वेदभाष्यभूमिका, प्रतिज्ञाविषय पृ0 388
11.महाभारत शान्तिपर्व 269.20
12.सायण भाष्य, ऐतरेय ब्राह्मण 1.1.7, पृष्ठ 7.
13.मत्स्यपुराण 14.5.44
14.निरुक्त 3.19
15.मनुस्मृति 5.14